

Стеван Врачар *

КАНТОВО САГЛЕДАВАЊЕ ПОВЕЗАНОСТИ ПРАВА С ДРЖАВОМ

– Поводом два века списа *Metaphysik der Sitten* –

Текст је намењен обележавању два века Кантовог списа *Метафизика* нарави (1797), али с тежњом да се анализира и аргументовано разоткрије – по ауторовом мишљењу – једна од кључних идеја у овом славном спису. То је идеја сједињености и прецизирања права с државом, идеја која има своју подлогу и потврду у реалности, али и велики значај за модерне теорије, филозофске и политичке оквире једне концепције, коју аутор развија у својим расправама и чланцима током више деценија.

Кључне речи: Имануел Кант. – Филозофија права. – Филозофија државе. – Повезаност државе и права. – Право-држава (појмове релације).

Обележавање двестогодишњице једног од најзначајнијих Кантових списа који најцеловитије предочава његову филозофију права,¹ макар најскромније, свакако представља и највећи подстицај за поновно бављење заоставштином једног од неколицине највећих филозофа у историји човечанства. А кад се такав јубилеј

* Др Стеван Врачар, редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији.

¹ Кантов спис *Metaphysik der Sitten* (1797) преводен је у целисти: на хрватско-српски – *Metafizika čudoreda*, Сарајево 1967; и српски – *Метафизика морала*, с немачког превела Душица Гутеша, редактор превода Данило Н. Баста, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, Издавачки центар „Цетиње“, Цетиње, 1993, 300 стр. У тексту је наведено ово издање (Мм, стр...). Но, немачки израз „*Sitten*“ преводен је и као „обичај(ност)“; у прошлом веку најчешће се сусретао термин „наравственост“, који је застарео. По мом мишљењу најподеснији би био термин „нарав(ност)“, ако се већ избегава изворни антички израз „етос“, без неког стварног разлога, јер је једини сасвим тачан, и свима разумљив, чак и кад се покушава наћи „еквивалент“ у другим језицима. Уосталом, и сам Кант је вероватно најзаслужнији што ће се поменути израз укоренити у немачком.

обележава макар и овако, онда је то заиста изузетна прилика и част, пре свега за нас као припаднике једног малог народа који, ваљда по императивима неког злог усуда, преживљава једно од најмучнијих раздобља свог историјског бивствовања. Јер, *бачени у најмрачније ѿоноре* и у оваквој прилици покушавамо да запазимо и некакав зрачак светлости. Вечно и свуда понавља се исто: појединци и народи баш у временима најцрњих *неђравди* и најмрачнијег *бесђравља* једино и могу сагледати блиставе вредности и лепоту *ђравде* и *ђрава*. Отуда, чини ми се, било која *ђема* колико-толико уприличена, мора задобити и печат таквих промишљања.

І. ПРЕПОЗНАВАЊЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ

Тема и проблематика чланка наметнуте су одавно и неминуно, прате такоређи средишњи ток мојих истраживања у протеклим деценијама: то је настојање да се што више осветли и нагласи *орђанска ѿвезаносћ ѿрава с државом*. Сем тога, у круговима правних филозофа и теоретичара државе одавно је и добро познато да су се сви мислиоци морали позабавити, изричито или прећутно, и овим питањима. У *Канђовој филозофији* то је упечатљиво: његова *ђолићичка филозофија*, а поготово *филозофија ѿрава* и *филозофија државе* сачињавају само извесне стране, сегменте и појединости једног, у основи јединственог филозофског система. Баш због тога морају се имати у виду неке *ђрећђосћавке* и *ђеишкоће* приликом сваког покушаја да се на релевантан начин претресају ове ствари, а не тек овлаш и површно помињу.

І. Неки изразити чишћоци. – Уз све уважавање које се може имати за оно што о Канту пружају разне *исћорије филозофије* као систематски прегледи, шири или суженији, неизбежно се намећу и констатације да се у таквим приказивањима, неретко, дају најопштија и најелементарнија обавештења о крајње сложеним стварима. Такво предочавање, нажалост, карактерише и она систематска и уџбеничка излагања у типичним *исћоријама ѿолићичке филозофије*, па и спецификованим *исћоријама ѿравне мисли* и *мисли о држави*.² Разлог је веома прост и разумљив: у таквим историјским прегледима готово је немогуће веродостојно приказати мноштво најразличитијих праваца и система, свих значајних мислилаца и

2 Вид. Russell Bertrand, *Istorija zapadne filozofije*, превела Dušanka Obradović, predgovor Jovan Hristić, „Kosmos“, Beograd 1962, str. 851; Sabine H. George, *A History of Political Theory*, New York (1937), 1950, Henry Holt and Comp. p. 934, nar. 165, 430, 433, 578, 594–595, 605, 618, 628, 646, 670, 714, 731, 773–774, 814; Brimo Albert, *Les grands courants de la Philosophie du droit et de l'Etat*, Deuxième édition, Paris 1968, Editions A. Pedone, p. 131–139; Ryffel Hans, *Grundprobleme der Rechts-und Staatsphilosophie*, Philosophische Anthropologie des Politischen, Luchterhand, Neuwied und Berlin, 1969, S. 253–256.

аутора. Јер историчари, рекло би се, могу изврсно познавати само оне мислиоце које су, из неких побуда, темељно и монографски истраживали. А све остало, ипак, далеко је од таквих темељних истраживања. Не тако ретко стиче се утисак да се ту ради о својеврсним „рејродукицијама рејродукиција“, излагањима оног што је одавно, безброј пута и на разне начине изрицано.

Све ово је само некакав *рефлекс* неминовности да се сви истраживачи, од оних најизврснијих па до просечних, могу темељније позабавити извесним стварима првенствено у складу са својим општим усмерењима, стручношћу, склоностима и могућностима које имају. А све остало, изван тога и преко тога, *volens volens*, налази се на недохватним просторима. Поред тога, само изузетно, стицајем околности, упућују се и најскрупuloзнији истраживачи у темељније бављење оним стварима које, вероватно, без тога једва да би се и могле некад појавити у њиховим истраживачким програмима. То је веома значајно и за њих и за научно подручје које обделавају.

Међутим, вероватно несагледив значај има оно што се сматра *социјалним хабиџусом* који је неизбежан и у којем се налазе, којем припадају, сваки мислилац и сваки истраживач. То су оне врло сложене *временско-просторне координате* у којима се ствараоци налазе, које садрже и објективне *дејтерминације* свих оних субјективних особености. Сваки стваралац је *дејте свога доба*, само својеврсни састојак свога друштвеног окружења, припадник свог народа, своје државе, своје политичке заједнице. Утолико сваки појединац носи у себи и *делић бића* свог социјалног окружења. Зато, у највећим *духовним творевинама* налазе се и својеврсне *пројекције* целокупног реалитета, то јест битних временско-просторних елемената стварности.

2. Кантова упозорења. – Имануел Кант, сразмерно баш својој величини, обликовао је целокупност свога опуса, као и свих значајнијих списа, с *најизразитијим печатом* свога доба. Узевши у обзир највећу сложеност, крајњу апстрактност, несагледиву дубину, свеобухватност своје мисли итд., добро је знао какве тешкоће очекују његове читаоце, чак и оне најобразованије. Вероватно је и због тога настојао да бар упозори на неке моменте, па и да унеколико смањи тешкоће те врсте.

Он је изричито и често указивао, пре свега, на значај *погесне штерминологије*. У највећим својим списима, на првом месту у *Криџици чистог ума*, утврдио је фундаменталну *појмовну мајрицу* (како бисмо данас рекли), али и све основне ставове, као својеврсне премисе које су уграђене у позније књиге. Тако су обликовани најкрупнији сегменти филозофије, све до онога што нас овом при-

ликом понајвише интересује. Инсистирао је на што примеренијим терминима,³ рецимо, попут најврснијих правника свог времена. Било је то најделотворније настојање да се достигне највиши степен прецизности, доследности и поузданости у правној филозофији. Тако је гледао и на обрасце који су имали изоштреност правничког мишљења, карактеристичног за јуриспруденцију.

Исто тако, Кант је изричито указивао на то да се његов филозофски систем не може исправно разумети ако се не води рачуна пре свега о *целини* система, а затим о свему што се у његовом склопу налази, као *јарџикуларииеи*. Јер, третирање појединих делова независно од целине, па и свих осталих делова, неизбежно води деформисању изгледа дотичног дела, неисправном тумачењу његове садржине.⁴

3. Примерено предочавање проблематике. – Већ ова упозорења, издвојена из низа осталих, јасно показују Кантово настојање да предупреди, колико је могућно, нетачна тумачења свега што сачињава његову филозофију. Поготово зато што она пружа толико темељних новости да све то означава *раскид* с ранијим погледима или радикалан преокрет у целокупној филозофији. Следствено томе, таква обележја има и његова *јолийичка филозофија*, па самим тим и *филозофија јправа*. Зато је, пре свега, неопходно препознавање свега што садржи дотичне погледе. Наравно, најважнија је књига *Мејџафизика морала*, као целовит спис, где се налази први део насловљен са *Мејџафизичка начела науке о јправу*. Међутим, у незаобилазне списе спада и *Заснивање мејџафизике морала* (1785), затим је нарочито значајна књига *Криџика јпракџичноџ ума* (1788); као и низ расправа и чланака објављених 1784–1798, код нас преведених у зборнику *Ум и слобода*.⁵

Међутим, ови списи представљају, такође, онај општи оквир и контекст у којем се налази *јпроблемаџика јповезаности јправа с државом*; дакле, оно што је непосредна одредница моје теме. Нажалост, за ово нема неких непосредних показатеља, па је *јпрејпознавање* тога, уствари, зависно од мерила истраживача и интерпретатора. Сходно тим мерилима, долазе у обзир одређени делови и цитати из наведених списа. А када се већ тиме располаже, наравно да може уследити извесна *инџерјрејџиација* у којој се, најзад, одсликава оно што и јесте *Канџово размајрање* тако предочене теме. Притом, пак, ова интерпретација се не може ограничити само

3 Први део *Мејџафизичка начела науке о јправу* (Мм, стр. 7–176) то упечатљиво илуструје: Кант је настојао да све институције с латинским називом изрази на немачком, па су и у томе његови велики доприноси.

4 Вид. Kant Immanuel, *Kritika čistog uma*, превео др Nikola M. Popović, predgovor napisao dr Veljko Korać, „Kultura“, Beograd 1958, predgovor za drugo izd. стр. 63–84.

5 Kant Immanuel, *Um i sloboda*. – Spisi iz filozofije istorije, prava i države; izbor, redakcija prevoda i predgovor Danilo Basta, posebno izdanje časopisa *Ideje*, Beograd 1974, стр. 225.

на релевантне цитате. Јер, поред *изричитих* исказа морају се узети у обзир и тзв. импликације, то јест они садржаји, појмови и поставке што фигуришу као својеврсни „дух“, оно што одсликава дубља значења и смислове Кантових разматрања.

Под претпоставком да је ваљано издвојена релевантна грађа, што већ подразумева својеврсну верификацију могућности и дораслости интерпретатора и истраживача, тек тада може уследити најсложенији део посла, само *разумевање* свега што стоји на располагању: од мноштва термина, па до мноштва ставова, констатација великог филозофа. Како год било, неспорно је да је *процес интјерпрјетјације* толико сложен и далекосежан, да готово неизбежно открива разноврсне разлике у налазима многих интерпретатора. Ту нема и не може бити некакве *једнообразности*. Јер, свака појединачна интерпретација „захвата“ пре свега оно што је подешено њеном карактеру, то јест могућностима и особеностима самог интерпретатора. Уз све то, у свакој интерпретацији се налази, свесно или несвесно унет, и „комадић“ *интјерпрјетјатјорових схватјања*. Отуда, што су интерпретатори снажнијег и самосталнијег духа, нарочито ако имају стваралачке потенцијале, настају и „*оригиналне интјерпрјетјације*“. А то је, уствари, својеврсна мешавина оног што је *јредметј* интерпретације и *интјерпрјетјатјоровој стјваралатјјва*. Услед тога и настају она неминовна разлижења, па и нови спорови *међу интјерпрјетјатјорима*.

У круговима стручњака добро је познато какве су и колико далекосежне последице интерпретаторског *умећа*, а поготово дубинских *знања*, што се огледа у свим видовима, поступцима, фазама и сл. изванредно развијене *теорије* и *јраксе* разноврсних интерпретација. Дабоме, све зависи од тога да ли се ради о тзв. традиционалним интерпретацијама или најновијим, какве су, рецимо, *савремена херменеутичка, аналитичка филозофија* у англосаксонском свету, итд.

Имајући све то у виду, али и неизбежност да понешто буде остављено по страни, сматрам умесним подсећање на само неке моменте. Наиме, овде је свакако разложен бар покушај да се изврши некаква *релевантна јрезентјација* Кантових погледа, у подесним размерама и границама, али тако да *средитјња мисао о (не)повезаности* ентитета који су именовани као ПРАВО и ДРЖАВА буде бар *ојравдана*, ако не и свестрано *образложена*. Притом, пак, *доминантне* Кантове идеје биће истакнуте у први план, а споредније ће добити одговарајуће им место.⁶ А кад већ

6 То илуструју, дабоме, и истраживања наших истакнутијих познавалаца Кантове филозофије: *Filozofija Imanuela Kanta*, zbornik radova *Filozofske studije* VI, Београд 1975; Милош Арсенијевић, „Кантова теоријска филозофија“, стр. 3–144; Igor Primorac, „Kantova teorija kazne“, стр. 145–234; Zdravko Kućinar, „Kant i marksizam“, стр. 235–283; Basta N. Danilo, „Poreklo i svrha države u Kantovoj političkoj filozofiji“, стр. 71–88.

зофији *разних дуализама*: *реални* свет наспрам *извесног иреалног* света; свет *феномена* (*phenomenon*) и свет *ноумена* (*noumenon*); *искусствености* или емпиричности и *надискусствености* или надемпиричности; *природе* или природности и *друштва* или социјалности; света *физичког* и света *метафизичког*; *људске телесности*, али и *интелигибилности*; постојање „ствари по себи“ и „ствари за нас“ (одн. недоступних и доступних сазнања); сфера *бивства* и сфера *могућности*; разликовање *бивања* и *требања*; сфера *стварности* или датости и сфера *вредности* или задатости или сврхе; подвајање *средства* и *целова*; раздвајање *чињеничког* од *фиктивног*; неподударност *позитивности* и *идеалности*; разликовање *људске „унутрашњости“* (било би прикладније да је то Кант назвао „интимним“) и *људске „спољашности“* (заправо „социјалност“, где се људи налазе и опстају); следствено томе, разликовање *етичке* сфере и *јуридичке* сфере итд. Наравно, уобичајило се да се та и слична разликовања анализују пре свега с тежњом да се открију усклађености, али и напетости и сукобљености тих опречних сфера. Сходно томе, и да се назначе разлике између *науке* и *филозофије*, итд. Међутим, по свему судећи, можда је најважнија разлика и Кантов допринос у раздвајању *догматике* и *критике*. Уосталом, сва његова дела чак и насловом сугеришу пресудно место *критике*.

Поводом свега тога, изричито или прећутно се уствари поставља проблем *човека*, схваћеног у пуном смислу, то јест као појединца, индивидуума, *људских колективитета*, све до укупности зване *човечанство*. Реч је увек и свуда о *људском свету* и његовом космичком окружењу. Притом, Кант је спадао у ред оних филозофа који су настојали и, ваља рећи, упечатљиво успевали да запазе и схвате „истинске мере човека“, све његове стране, величину и беду, зло и добро, што се откривају у *људској egzистенцији*, а поготово у *људској есенцијалности*. По Канту, наиме, *људско биће* и безмерни скуп јединки карактеришу најразличитија својства, од оних најузвишенијих до најгорих. Човек је биће или „животиња“ која се издваја тиме што поседује *свесћ*, *вољу*, *интересе*, што своју *чулност* надограђује *интелектуалношћу*, а то омогућује његова најразноврснија *делања*. Утолико и зато, човек се одликује *слободом*. Тако једино човек може постављати и остваривати извесне принципе, законе, правила, прописе којима се уређују сва понашања, поступци, чинидбе. Захваљујући томе, човек је биће подобно за *васпитање* (можда је више „*образовно биће*“ него *zoopoliticon*). Но, Кант неуздржано разоткрива и злоћудна својства људи.⁹ Отуда он и наглашава оне творачке и градилачке особине човека (Мм, Увод, I, II).

9 Вид. Kant Immanuel, „Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog gradanskog poretka“, u nav. zborniku *Um i sloboda*, str. 30–34; ту се налази и чувени став: „Из тако кривог дрвета, од каквог је човек направљен, не може се истесати ништа сасвим право“ (стр. 34).

Међутим, баш зато сви људи, апстрактно говорећи, располажу истоврсном *слободом*, карактеристичном *једнакошћу* и претпостављеном *самостјалношћу*. Сходно томе, људи имају способност да уређују своју „унутрашњост“ (то јест, интимну сферу – С. В.), а још више „спољашњу сферу“ (то јест друштвену страну, опстајање – С. В.). „Од воље произлазе закони; од самовоље максиме“ (Мм, IV, стр. 27). Отуда се успоставља сфера *морала* која је заснована на процењивању сопствених чинидби, пре свега, разликовањем *доброг* и *злог*, пожељног и непожељног, па следствено томе настаје и *самойпринуда*, душевна тегоба и притисак, који су пратилац и нека врста гаранта за себе постављених максима. Но, најважније је што се тако успоставља низ *импѣрајѿива*: „Императив је практично правило којим се по себи случајна радња *чини* нужном... правило чије предочавање субјективно-случајну радњу *чини* нужном, дакле и субјекта предочава као оно што мора бити принуђено (нецесирано) на слагање с тим правилом“ (Мм, IV, стр. 23–24). Међутим, у томе низу су најважнији категорички императиви, то јест који су *безусловни*. Целокупни морал је, такође, смештен у сфери *дужности* које људи сами себи намећу, а особито овакве што фигуришу као категорички императиви: „Категорички императив, који уопште само изриче шта је обавезност, јесте: делај према некој максими која истовремено може да важи као општи закон“ (Мм, IV, стр. 26). Кант казује, такође: „Категорички императив, тиме што изриче неку обавезност у погледу извесних радњи, јесте морално-практички закон. Али пошто обавезност не садржи само практичку нужност (какову закон уопште изриче) него и *принуду*, поменути императив је или закон заповести или закон забране, према томе да ли се чињење или нечињење предочавају као дужност“ (Мм, IV, стр. 24). Због изузетног значаја категоричког императива, Кант је на много места и темељно претресао садржину овог израза.¹⁰ Отуда, није необично што је велики број истраживања усредсређен на то.¹¹

Међутим, Кант обраћа велику пажњу и на оно што припада „спољашњој страни“, то јест друштвеном животу људи, а уређује се друкчије. То је повезано с оним својствима и атрибутима човека који сачињавају *људско досѣојансѿиво*. То су разна правила, прописи, који задобијају карактер *закона*, понајвише зато што долазе појединцима из самог друштвеног окружења и некако се намећу:

10 Вид. Kant Immanuel, *Zasnivanje metafizike morala* (1785), превео др Никола М. Поповић, редакција Милош Арсенијевић, BIGZ, Београд, 1981, стр. 121.

11 Нпр. Acton H. B., *Kant's Moral Philosophy*, Macmillan, St. Martin's Press, 1970, р. 71; Paton H. J., *The Categorical Imperative, A Study in Kant's Moral Philosophy*, Hutchinson, London (1947), 1970, р. 283; Скрипник А. П., *Катѣгорический импѣрајѿив Имануила Канѿа*, изд. Московскогo университета, 1978, стр. 189.

„Закон (морално-практички) јесте став који садржи неки категорички императив (заповест). Онај ко заповеда (имперанс) помоћу закона јесте *законодавац* (легислатор). Он је зачетник (аутор) обавезности по закону, али не увек и зачетник закона. У овом другом случају закон би био позитиван (случајан) и самовољан“ (Мм, IV, стр. 28–29). На другом месту, Кант каже: „Начело које извесне радње чини дужношћу јесте практички закон“ (Мм, IV, стр. 26). Овим се уствари указује на својеврсне *везе* и *међупросиоре* морала и права. То се јасније види у овом цитату: „Ти закони слободе зову се, за разлику од природних закона, *морални*. Уколико се односе на пукe спољашње радње и њихову законитост, зову се *јуридички*; али ако захтевају и то да они (закони) сами треба да буду разлози одређења радњи, онда су они *етички*, па се зато каже: слагање са оним првима је *лежалишћем*, а с овим другима *моралишћем* радње. Слобода, на коју се односе они први закони, може бити само слобода у спољашњој употреби, а она на коју се односе ови други, може бити слобода како у спољашњој тако и у унутрашњој употреби самовоље, уколико се одређује умним законима“ (Мм, I, стр. 16).

Означивши овакве разлике између *морала* и *права*, одн. *етике* и сфере *јуридичког*,¹² као и друге моменте, Кант је настојао да што уверљивије покаже и њихове везе, па и то да његов систем *Меџафизике* *нарави* [овде ваља имати у виду и указивање на тешкоће поводом кључног термина: „(мада немачка реч *Sitten*, исто као и латинска *mores*, значи само манире и начин живота)“, Мм, II, стр. 18] – обухвата као први део *Меџафизике* *права*, или прецизније *Меџафизичка начела науке о праву*, а други део је *Меџафизика морала* која се бави дужностима које задобијају ранг *врлине*. Можда је најефектније разликовање: морал је сфера човекове *аутономије* (ова реч је, по Канту, ознака „самозаконодавства“); насупрот томе, сфера *хеџерономије* је она где се јавља законодавство других, тј. која се намеће из окружења коме човек припада. Поред тога, мора се нагласити да је Кант, вероватно, настојао да што строже, потпуније и доследније припреми терен за одређење самог *појма права*. Јер, његова иронична опаска на рачун немоћи правника да дефинишу право,¹³ наравно, тичала би се и њега самога! Ево његове дефиниције права: „Право је, дакле, скуп услова под којима се самовоља једнога може сјединити са самовољом другогa по неком општем закону слободе“ (Мм, § Б, стр. 32). Шта рећи о оваквој формулацији? По мом мишљењу, крајње је време

12 Кант је ту разлику најупечатљивије оцртао у тексту: „О уобичајеној изреци: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“ (1973), у зборнику *Um i sloboda*, стр. 89–121.

13 Kant Immanuel, *Kritika čistog uma*, Београд 1958, стр. 585.

да се отворено и без икаквих „стручњачких сујета“ нагласи: ма како изгледала парадоксална, најоснованија је констатација да имамо пред собом, с једне стране, *најјуреиџније* изведену дефиницију права, али, с друге стране, то је *најнеразумљивија* дефиниција коју је икад ико срочио!? Јер, прва констатација је заиста утемељена, али само када се имају у виду сви моменти, објашњења великог филозофа. Зато, ако се сама ова формулација наведе *изоловано*, или ако недостаје стварно разумевање Кантовог *извођења*, она је малтене неупотребљива. Зато што свака *реч* у тој дефиницији има „кантовско значење“, а не било какво, поготово не оно које припада обичним *мнењима*. Но, срећом, Кант је у својим списима експлицитно, па и имплицитно третирао појам права, рекло би се, на разумљивијим начин. Притом, најдалекосежније су тешкоће па и неспоразуми они који настају због двоврсног „уобичајеног значења“ израза *право*: једно је тзв. *субјективно право* (*facultas agendi*), а друго је тзв. *објективно право* (*norma agendi*); Кант је, дабоме, и (не)хотимице имао у виду и једно и друго, у разним модалитетима.¹⁴

Што се, пак, тиче *појма државе*, умесно је одмах нагласити да Кант није ништа слично покушао да учини, па је чак доста тешко пронаћи његове исказе који би представљали и нека „узгред дата“ одређења овог ентитета. Међутим, захваљујући *системским* *сјонама*, па и непосредним *контекстима*, могућно је поуздано сналажење и у том правцу, то јест сагледавање многоструког значења израза „држава“. То потврђују следећи искази: „То стање појединаца у народу, у међусобном односу, зове се *грађанско* (*status civilis*), а њихова целина у односу на властите чланове – *држава* (*civitas*), која се због своје форме, као повезана заједничким интересом свих да буду у правном стању, назива *политичком заједницом* (*res publica latius sic dicta*), али се у односу на друге народе зове напросто *сила* (*potentia*; отуда реч *potentati*), што се и због (тобоже) наслеђеног сједињења зове и првобитан народ (*gens*)... (Мм, § 43, стр. 113); „Држава (*civitas*) је сједињење мноштва људи под правним законима“ (Мм, § 45, стр. 115); „*Ређенџ* државе (*rex princeps*) је она (морална или физичка) особа којој припада извршна власт (*potestas executoria*): *ађенџ* државе, који поставља магистрате, прописује народу правила по којима свако у њему сходно закону (супсумцијом неког случаја под њега) може нешто стећи или одржати своје. Посматран као морална особа, он се зове *директориј*, влада. Његове *заповести* народу и магистратима и њиховим поглаварима (министрима), којима је дужност управљање (*gubernatio*), јесу наредбе, *декрети* (не закони), јер се односе на одлучивање у посебном случају и дају се као променљиви“ (Мм, § 49, стр. 118–119); „У

14 Наравно, нешто слично се може запазити и код других правних филозофа.

природном стању држава, *право на рати* (на хостилитете) јесте допуштен начин на који једна држава користи своје право против неке друге државе, наиме, ако сматра да ју је она ледирала (тј. оштетила – С. В.) властитом *силом*, јер се то помоћу *процеса* (којим се једино у правном стању изглађују све размирице) у том стању не може догодити“ (Мм, § 56, стр. 147). – Наравно, излишно је наглашавати да је Кант у свом третирању државе увек разликовао ниво апстракција на којима се налазе *идеје* о држави од конкретних примера државе, пре свега оне која му је била највише пред очима, тј. Пруске.¹⁵ Такође, он је како у претходећим списима (у односу на овај), сходно контексту указивао на разне моменте државе.¹⁶ А још више у познијим списима, где су разматрана конкретнија питања и чињенице државног живота.¹⁷

Настојећи да објасни *порекло* права и државе, Кант је прихватио основне ставове Хобсовог, Локовог и Русоовог *контрактуализма*. Та доктрина се не интересује за историјске чињенице већ првенствено за логичке и метафизичке *претпоставке* конструисања извесног низа теза које се могу уклопити у кохерентно објашњење, али узимањем у обзир битних елемената и својстава права и државе. Притом је занимљиво да баш та доктрина *volens volens* представља, можда, *најкохерентнију* доктрину о логичким корелацијама, па и нужним реалним међузависностима *права и државе*. Наиме, у тој доктрини нема *раздвајања* ових ентитета већ, напротив, огледа се настојање да се они третирају *јединствено*. Отуда, Кантова варијанта контрактуализма открива мање оригиналности, али заузврат пружа *снажну аргументацију* у прилог оним тврдњама и теоријама које инсистирају на битном значају повезаности права с државом.¹⁸ Кант сматра да је примитивно друштво карактерисало *природно стање*, али у околностима бесомучних борби за опстанак или рата свих против свију. То стање је прева-

15 Вид. Basta Danilo, *op. cit.*, стр. 104–105.

16 Kant Immanuel, *Um i sloboda*, nav. izd., стр. 34, 36, 39, 66 итд.

17 Притом, у средишту се налази и основно питање политике, наиме међузависност људске слободе и државне принуде; о томе се највише расправља у зборнику *La philosophie politique de Kant, Annales de philosophie politique*, N° IV, Paris 1962: E. Weil, „Kant et le probleme de la politique“, p. 1–32; N. Bobbio, „Deux notions de la liberte dans la pensee politique de Kant“, p. 105–118; R. Polin, „Les relations du peuple avec ceux qui le gouvernement dans la politique de Kant“, p. 163–187.

18 Истичући ову кључну поставку, морам нагласити да ни Кант, а ни интерпретатори његових списа не пружају свуда и увек *изричите* тезе и формулације, већ више оне *имплицитне*: тако се једна велика идеја или фундаментална поставка предочава извесним третирањима, донекле варљивим: помоћу сразмерно мање речи или, такође, у дубљем слоју уткана је та аргументација. Можда су у том правцу најкарактеристичније иначе успеле књиге: Kersting Wolfgang, *Wohlgeordnete Freiheit, Immanuel Kants Rechts-und Staatsphilosophie*, Walter de Gruyter, Berlin New York, 1984, S. 380; Höffe Otfried, *Immanuel Kant, 2 durchgeschene, Auflage* C. H. Beck, München (1983), S. 173–239.

зиђено успостављањем *грађанског стања*. Подлога и претпоставка овога је тзв. *првобитни уговор* који омогућује уређивање битних односа, па и савлађивање разорних антагонизама. Јер, тако се успоставља *политичка заједница* која обухвата све групе и појединце. Сходно томе, успоставља се и једно *правно стање*, али истовремено и једно *државно уређење*. Захваљујући таквом организовању, појединци задобијају својства *грађана*, правних *subjekata* и *држављана*. Тек је у таквом стању могућно формално и садржинско артикулисање *слободе*, *једнакости* и *самосталности* појединаца. Наравно, грађанско стање еволуише и самим тим се све више и потпуније огледају виши степени и развојне фазе грађанског стања (видети: Мм, § 8, стр. 58; § 15, стр. 66; § 38, стр. 101; § 41, стр. 108; § 47, стр. 117; § 52, стр. 141; § 60, стр. 150, итд.). Поред тога, Кант је у осталим списима дао многа запажања.¹⁹

У складу с тим, али и у таквим склоповима налази се и Кантова доктрина *природног права*. Наравно, она је утемељена на људској *умности*, па зато и превазилази основна својства *позитивног права* које се карактерише пре свега *искусственошћу*, па и могућностима разноврсних инструментализација. Иако проблеме природног права не третира у посебним одељцима, неспорно је да Кант, макар и узгредно, наглашава своју *јуснајуралистичку оријентацију*,²⁰ па је неосновано пренебрегавање таквих његових опаски (Мм, Б, стр. 39; § 26, стр. 80; § 32, стр. 92; § 36, стр. 98; Додатак, т. 7, стр. 166), а нарочито много изразитијих опаски у осталим списима.²¹ Но, најважније је имати у виду да Кант повезује природно право са *правдом*, сматрајући притом да је за то најважнији момент *прирођена* исконска слобода појединаца. А кључ разумевања овог права открива се у Кантовом рашчлањивању познате Улпијанове трочлане формуле: *honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere*; притом, прво је *lex iusti*, друго *lex iuridica*, треће је *lex iustitiae*.

Проблематика *правде* има несагледив значај пре свега зато што Кант баш то ставља у *средини* своје политичке и правне филозофије. Његово полазиште налази се у Улпијановој трочлавној формули, али метафизичко утемељење налази се заправо у целокупном филозофском систему. Отуда сва третирања правде у *Метафизичкој морали* остављају најснажнији утисак. Сматрајући да је *слобода човека* једно *прирођено*, *врхунско* и *нераздвојиво* својство,

19 На то је скренута пажња у занимљивој књизи: Saage Richard, *Staat und Gesellschaft bei Immanuel Kant*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1973. S. 160.

20 Вид. Kersting Wolfgang, *op. cit.*, S. 157–163; 348–358.

21 Вид. Kant Immanuel, *Um i sloboda*, стр. 83–88.

такорећи, једна *иманениција*, Кант то обележава (не случајно, дабо-ме) великим почетним словом *Моје* и *Твоје*. Све што је састојак, квалитет те сфере, носи печат не само „*природносћ*“, нужности коју свеколика природа намеће, него и освештаности идејом природног права, али и обликованости помоћу формалних елемената које пружа и једино може дати баш право, а с њим и држава. Тако *правда* постаје „*иманениција иманениција*“, врхунска *идеја* и *принцип*, а то све обезбеђује *узвишеносћ* човека, али тек у *грађанском сћању*, захваљујући првенствено праву и држави. Има ту нечег Величанственог (како би се рекло, хамлетовски).

По Канту, ако је прастање било, неизбежно, оргијање неправди, онда је *грађанско* стање, с претпостављеним *првобитним уговором*, омогућило *јавну правду* у сфери којој припадају право и држава, укључујући *уређивање* заједничког живота људи помоћу тих двеју творевина. У тој сфери се испољавају *вредносћ*, то јест *добра*, али и *антивредности*, то јест *зла*. Људи посежу за вредностима зарад својих интереса, угодности, процењивањем *добитиака*; истовремено се клоне *антивредности* које доносе зло, које су знак *губитиака*. Но, злоћудни људи кадри су чинити сва зла овог света, пре свега другима. Баш зато, неопходна је Суверена Моћ, која као некакав врхунски арбитар (*arbitrar superanus* – да не би било забуне, ово су *моје* метафоре, а не Кантове!) пресудно учествује у стварању и коришћењу најважнијих добара. Ствараоцима добара враћа се *добрима*, а починиоцима зала враћају се *зла*. Тако и настају три врсте *јавне правде*: *заштитна правда* (*iustitia tutelatrix*), коју држи држава а проводи се путем права; друга је *расподелна правда* (*iustitia distributiva*), која се своди на расподељивање заслужених добара, а богме и кажњавање злом оних који су злочинци; трећа је *разменска правда*, која се врши између појединаца и група када обострано пружају и примају добра, али и зла. Наравно, познаваоцима ове проблематике излишно је помињати да се Кант овде држао скута Аристотелових.²² А да се не бих превише упуштао у излагање овога (што и није моја непосредна тема), ваља се позабавити низом Кантових исказа (Мм, IV, стр. 25; Додатак, стр. 36–37; Подела науке о праву, А, стр. 38–39; § 16, стр. 69; § 36, стр. 98; § 39, стр. 103–104; § 41, стр. 107; § 42, стр. 108; § 44, стр. 114; § 49, стр. 119; Општа примедба..., стр. 126; Е, стр. 133–139). Исто важи и за остале исказе.²³ Указивање на ово је довољно на овом месту.

5. Елементи повезивања права с државом. – Иако претходни моменти у Кантовим разматрањима нису усредсређени на *показивање или доказивање* својеврсне повезаности права с државом, није

22 Вид. Kersting Wolfgang, *op. cit.*, S. 101–112.

23 Вид. Kant Immanuel, *op. cit.*, str. 155, 162–163, 210, 214.

тешко запазити да тога има, чак много више но што би се очекивало. Нешто слично откривају и разни други моменти у Кантовим третирањима права и државе.

Већ сама структура Кантових излагања о праву предочава оно што је само *израз* неких реалних околности, а што умногоме предодређује *главне врсте* права, па и диференцијацију примерених им форми. Наиме, Кант уважава уобичајену поделу на *приватно право* и *јавно право*. Приватно право је заиста огромна област, с мноштвом института које је још римско доба израдило у тако прецизним формама да су могле изврсно служити и током следствених векова. Таква *артикулација* само обезбеђује *афирмацију* индивидуума као *правног бића* које егзистира као такво баш захваљујући својим правним атрибутима. Такво право израста у *грађанском стању*, дакле тамо и тада где и када *ило слободе* потврђује не само појмовно разликовање *Мога* и *Твога* него и емпиричко оживотворење у повезивању појединаца, њиховој делатности и сл. Ту има највише потреба и могућности за *самовољношћу* грађана. Отуда је грађанскоправни *уговор* прави симбол у коме се сажимају све одлике таквог стања. Зато се претпоставља непостојање сталешких и сличних оштрих преграда међу појединцима. Ипак, то није и не може бити некакво изоловано „јуристичко царство“ у којем све тече, такорећи, само од себе, аутоматски. Никако: јер то су простори и најоштријих сукоба. Иако се ту не види *непосредно присуство државе*, она је ипак и неминовно *иш*, као у прикрајку, да се умеша кад год устреба. И то баш у својству једне *стољашње силе*, кадре да *изнуди* решење.

Но, поред тога, успоставља се и огромна сфера *јавног права* која се дели на *државно право*, *међународно право* и *космополиитско право*. То је сфера нужне јавности, јер закони садрже опште императиве, оне који се тичу свих. Државно право се тиче како оних односа које успостављају и одржавају државни органи, тако и односа државе с грађанима. По природи ствари, тако гломазна творевина каква је *држава* подразумева стварање сложених делова у виду *законодавства*, затим *еџекуције* и најзад *судства* или низа *судштина*, како Кант каже. Већ најелементарнији *говор о поме* више но очигледно указује да је ту не само *присујна држава*, него и да се, заправо, превасходно и искључиво о њој ради. У лицу властодржаца, органа, носилаца власти, баш *држава* фигурише у свим збивањима, али видљиво и, рекло би се, контролабилно у потребној мери. – Пошто су *државе* само отеловљење засебних *полиитичких заједница*, њихова множина изазива нужност постојања и међудржавног права, уобичајено званог *међународно право*. У спољашњим односима државе иступају попут самосталних правних субјеката, али ту се стварно јасно потврђује колико су државе

првенствено *силе*, чија величина, моћ, оружје итд. непрекидно служе обезбеђењу што повољније позиције. Државе сарађују, склапају мноштво уговора, чак прихватају принцип *pacta sunt servanda*, али историја и политичка пракса показују да су *сукоби* у тој сфери заиста најоштрији. Они кулминишу у *рајшовима* који наносе најстрашније последице. О томе се мора увек и најозбиљније размишљати. – Најзад, постоји и сфера *космополитској* *права* које актуелно и потенцијално садржи оно што је суштинско за све државе и за човечанство. С таквим, рекло би се, филантропским и хуманистичким настројењима Кант је настојао да пронађе, бар на филозофском нивоу, формулу „вечног мира“ која би, најзад, превазишла *вечни рај* из целокупне прошлости. Чини се, зато, да се Кант упустио у утопистичке медитације, али се те његове медитације, испуњавају извршним *реалистичким* анализама, каквих је мало у релевантним политичким филозофијама.

Овакво уопштено предочавање, дабоме, само може подстаћи непосредније увиде о смеровима и конкретним Кантовим анализама.

Карактеристично је да је Кант у свим својим анализама *сјрукјуре државе* истицао неке поставке које су спадале у ред најзначајнијих, како теоријски тако и практички. – Тако, рецимо, у то време је била у средишту пажње доктрина *поделе властии*, која је у Локовим и Монтескијеовим списима толико разрађена да ни Кант није могао учинити неке значајне допуне тој доктрини, пошто ју је већ безрезервно прихватио. Радило се о подешавању односа између законодавне, управне и судске власти. Као што се зна, тај *јринциј* је од тада свестрано теоријски осветљаван, па и у пракси провераван. Но, стиче се утисак, ни протагонисти те теорије ни тако бројни аналитичари нису на примерен начин извукли закључке у погледу *нејосредног доказивања*, чак *најујечайљивијег јредочавања* чињеница о *међузависној* *права и државе*, односно њихове *нераздвојној*, *узајамног јрејлијања*, услед чега два ентитета (то јест право и држава) задобијају *симетричну сјрукјуру*, па и одговарајуће црте *функционисања*. Дакле, ако ни Кант није стављао нагласке на ту проблематику, ипак се може сматрати да је и ово само додатни показатељ макар и таквог Кантовог доприноса разматрањима везе права с државом.²⁴ – Слично је и Кантово одлучно залагање за *рејублику* као модернији и рационалнији облик *владарсјива* но што је монархија. Не улазећи у питање да је то била врло *револуционарна идеја*, која је подразумевала најоштрије супротстављање *монархизму*, а то значи и постојећем режиму, несумњиво је и овакав концепт откривао међузависност

24 Вид. Rausch Heinz, Hrsg. Sammelband „Zur heutigen Problematik der Gewaltenteilung“, Darmstadt 1969.

права и државе. Јер, тиме се непосредно изражавало и залагање за *парламент* као носиоца највише власти, а то значи и за *демократију*. Кантова опредељења су у то време представљала најнапредније политичке програме. Све то, наравно, имало је велике последице на структуру права.²⁵

Када је већ реч о томе, ваља подсетити да се Кант упуштао у разматрање о *револуцији*, што је представљало и реаговање на Француску револуцију. Он је наглашавао значај те револуције, али је истовремено образлагао предности извођења рационалних *реформи*.²⁶ У складу с тим оповргавао је тзв. *право на отпор* које су подразумевале најрадикалније јуснатуристичке доктрине. Иако је начела природног права подразумевао као саставни део своје политичке филозофије, он је, по свему судећи, давао предност умности кад год се актуелизовало питање насиља.²⁷

Све ово морао сам бар поменути да бих се позабавио кључним показатељима повезаности права са државом, а то је, уопштено говорећи, *насиље*, *принуда*, *принудност* и сл. Пошто се ради не само о споља видљивој чињеници, нечему сасвим чулном и искуственом, него и о нечему *суистанцијалном*, то је незаобилазно у свим изучавањима права и државе. Незамисливо је да филозофије, попут Кантове, не буду заокупљене и овим проблемом. Притом, наравно, свуда и увек је присутна дилема: да ли је принуда само некакав *елемент државе* или је, можда, неизбежно да она представља и *елемент права*. По свему судећи, ни Кант није био начисто с далекосежношћу такве дилеме.

Кант је одлучно одбацивао све анархоидне и идиличне представе о уређивању друштвеног живота.²⁸ Он сматра да права не може бити без принуде, наравно спољашње и примерене својствима правног регулисања. Јер, право је *хегерономно* и утолико се мора наметати. Људи се морају покоравати праву јер је то претпоставка самог постојања права и људске заједнице. Принудом се обезбеђују стварни учинци права. Наравно, принудом располажу они који држе власт и зависно од повода прибегавају том средству, у настојању да га искористе; судске одлуке доносе се за деликте, а одлука суверена када се држава упусти у рат. Кант је јасно и упечатљиво оцртавао неизбежност постојања *монопола принуде*, наиме оног највећег насиља којим располаже држава. Тако се онемогућује да извесне групе и појединци самовољно употребља-

25 Вид. Metzger Wilhelm, *Gesellschaft, Recht und Staat in der Ethik der deutschen Idealismus*, Heidelberg 1917 (Neudruck Alen 1966).

26 Вид. Fetscher I., *Immanuel Kant und die Französische Revolution*, Sammelband: Zwi Batscha, Hrsg. „Materialien zu Kants Rechtsphilosophie“, Frankfurt/M, 1976, S. 269–276.

27 Вид. Kaufmann A., *Widerstandsrecht*, Darmstadt 1972, S. 362–391.

28 Вид. Kant Immanuel, *Um i sloboda*, стр. 140, 146, 154, 210.

вају насиље. Јер, сваки вид испољавања таквог насиља води рушењу права, а тиме и државе. Отуда, принуда фигурише као главни гарант функционисања права. Али, баш зато, принуда се може примењивати контролисано само када влада *законитости*, то јест уз што стриктније поштовање закона при одређивању казни. Зато *кривично право*, једна од најважнијих грана права, најбоље показује значај тога принципа. Ту се, такође, огледају мерила правде, па и то колико су делотворна. Према томе, *правна принуда* је нужност, али када је већ тако, онда се највише рационализује путем строге законске контроле. Следствено томе, *људска слобода* и *принуда* која долази из права и са правом, али од стране државе, нису неки пуки антиподи. Дакле, принуда је и средство обезбеђења слободе појединаца. Но, пошто се насиље испољава у највећој мери у *рајовима*, који су увек доводили до највећих зала и несрећа, Кант сматра да само смањивање и коначно елиминисање свих ратова може уклонити тај најгори облик испољавања државног насиља. Зато срећу човечанству може донети *вечни мир* као потврда највишег степена људскости. То је најуверљивија потврда људског напретка (Мм, III, стр. 21; IV, стр. 24, 27, 29; В, стр. 33–34; II, стр. 37; IV, стр. 50; § 8, стр. 58; § 11, стр. 62; § 15, стр. 68; § 40, стр. 106; § 42, стр. 108; Општа примедба, А, стр. 124, Е, 132–139; § 52, стр. 142; § 53 стр. 144; Закључак, стр. 156; Наука о врлини, I, стр. 181–185, итд.). Наравно, третирање принуде често се јавља и у осталим Кантовим списима, чак и конкретније.²⁹

6. Идеја преплитања права с државом. – Највећу пажњу заслужују ипак они моменти у којима се огледа Кантово настојање да што више истакне присутност *идеје*, или пак из ње изведених поставки, о *међусобном прејилицању права и државе*. Отуда је уместо навести саме Кантове исказе јер се тако могу предочити оригинална филозофова схватања, макар само фрагментарно. Ту не вреди никаква „препричавања“, утолико пре што су, напосто, немогућа и оскудна.

Но, разложно је претходно указати бар на неке основне ставове: прво, да Кант недвосмислено и одлучно одбацује макијавелистички концепт политике, па наглашава да се практична политика мора подређивати моралу;³⁰ друго, да се политика мора увек везивати правним принципима;³¹ треће, да он са наглашеним патосом, готово усхићено, говори о правди, јер се без ње не може људски опстајати на Земљи (Мм, Општа примедба, Е, стр. 133).

²⁹ Kant I., *op. cit.*, str. 86, 103, 118, 134.

³⁰ Вид. Kant I., *op. cit.*, str. 30, 158–159, 183.

³¹ Вид. Kant I., *op. cit.*, str. 150, 176, 200.

По свему судећи, један од значајнијих досадашњих резултата у истраживањима Кантове политичке и правне филозофије јесте налаз да је овај филозоф, уствари, најзаслужнији утемељивач доктрине тзв. *правне државе* (*Rechtsstaat*). Јер, није пресудно да ли је баш он „сковао“ тај израз и „лансирао“ га у публицистици, него је битно што је, неспорно, изванредно упечатљиво, темељно, широко и дубоко третирао баш садржину тога израза.³² Дакле, не ради се само о некаквој ауторитетности тих разматрања, везаној за име тако великог филозофа. Кант је, већ структуром своје *Метифизике права* (то јест, првог дела *Метифизике морала*), разматрао проблематику *државног права*, дакле оно што ће постати током XIX века, нарочито на његовом измаку, свуда прихваћена ознака за најважнији сегмент *јавног права*. Ту он разматра не само питања права него и питања државе. Зато, ако се одредницом „државно“ указује на оно што даје печат једном сегменту права, логично се може обрнути тај израз, па се добија „правна држава“. Дакле, то је она држава којој нарочит печат даје баш *право*. Ето, већ на чисто терминолошкој равни открива се оно што је најзначајније: логичка корелација ових појмова.³³ А тиме се само указује и на оне *реалитетне везе* права с државом. Такође, у вези с тим, Кант сучељава и повезује два вида политичког уређења: „Ако постоји један народ сједињен законима под једним поглаварством, онда је према идеји његовог јединства *уопште*, под једном властодржачком врховном вољом дат као предмет искуства; али, наравно, само у појави; тј. постоји *правно уређење* (подвукао С. В.) у општем смислу речи...“ (Мм, Закључак, стр. 172). Кант одмах додаје: „*Идеја* једног *државног уређења* (ове две речи подвукао С. В.) уопште, која је за сваки народ истовремено апсолутна заповест практичног ума који суди према правним појмовима, *светла* је и неодољива...“ (*ibidem*).

Исто тако, Кант је изричито и често третирао *законитост* и притом разликовао формалне и садржинске моменте овог изванредно значајног принципа: „...јер стање мира је једино под *законима* осигурано стање Мога и Твога у мноштву међусобно суседних људи, који су, дакле, заједно под једним уређењем...“ (Мм, Закључак, стр. 156). На истом месту Кант наглашава да *правна веза* међу људима има непроцењив значај, па је свима „...свакако потребна метафизика, чију нужност они који јој се ругају и сами на неопрезан начин ипак признају, кад нпр. кажу, као што често чине: 'најбоље уређење је оно где власт немају људи него закони'...“ Ту мисао Кант изражава на свој начин, неколико страница пре тога: „То је једино трајно државно уређење, где је *закон* аутократски и

32 Вид. Kant I., *op. cit.*, стр. 208, 213.

33 Нажалост, у многим истраживањима чак се и та проста ствар једноставно пренебрегава.

не зависи ни од које посебне личности...“ (Мм, § 52, стр. 142). У оваквим формулацијама, наравно, има и одсева оне идеје *владавине њрава* која је била знатно раније укоренења у енглеској политичкој и правној мисли, а коју је Кант добро познавао.

С обзиром на то, међутим, сасвим је логично, само по себи разумљиво, што је Кант придавао још већи значај проблематици *устава и уставности*. Јер, ово су изрази, термини и појмови, па самим тим и реалитети који су оквир и темељ, где се законитост може појавити и конкретизовати. Но, Кант је то разматрао у време када је, с много повода, у научној јавности, па и публицистици, употребљаван термин *констиџуција*, а следствено томе и термин *констиџуисање*. У таквим околностима, наравно, ови термини су имали разноврсна значења: обележавање нечега као „конститутивног“ показало се да је значајно, да улази у саму структуру неке творевине, а „регулативно“ се тиче нечега што је могућно користити приликом уређивања неких друштвених односа (Мм, IV, стр. 22).³⁴ Кант каже: „Скуп закона за које је потребно опште објављивање да би произвели неко правно стање јесте *јавно њраво*. – Оно је, дакле, систем закона за један народ, за мноштво људи или за мноштво народа, којима је, будући да стоје у међусобном утицају, потребно правно стање под вољом која их уједињује, један устав (*constitutio*), како би дошли до онога што је право“ (Мм, § 43, стр. 113).³⁵ Кант каже, такође: „Акт којим се сам народ конституише у државу, али заправо само њена идеја, по којој се може замишљати њена законитост, јесте *првобитни конџракт*, по коме сви (*omnes et singuli*) у *народу* напуштају своју спољашњу слободу, да је као чланови једне политичке заједнице, тј. народа посматраног као *држава (universi)*, одмах опет приме...“ (Мм, § 46, стр. 117–118).³⁶ Говорећи о државном уређењу, Кант примећује: „Према томе је такозвано умерено државно уређење, као конституција унутрашњег права државе, немогућа ствар, и уместо да припада праву, то је само принцип мудрости да се, колико је могуће, моћном прекршиоцу народних права не отежавају његови самовољни утицаји на владу, него да се прикрију под привидом народу допуштене опозиције“ (Мм, Општа примедба, А, стр. 122). Очигледно, овде је реч о односима поглавара државе, парламента и владе. О променама државног уређења Кант каже: „Али суверену ипак мора бити могуће да промени постојеће државно уређење ако се оно не може сјединити с идејом првобитног уговора, а да ипак остави да постоји она форма која је суштински потребна за то да народ сачињава државу. Та се, пак, промена не може састојати у томе да се држава,

34 Вид. Kant I., *op. cit.*, стр. 145, 150, 158.

35 Вид. Kant I., *op. cit.*, стр. 103.

36 Вид. Kant I., *op. cit.*, стр. 108.

као једна од трију форми, конституише у неку од друге две, нпр. да се аристократи споразумеју да хоће да се подвргну аутократији или да се стопе у демократију, и обрнуто...” (Мм, § 52, стр. 141). О усклађивању форме и садржине државе Кант каже: „Форма државе су само слова (*littera*) првобитног законодавства у грађанском стању, па могу, дакле, да остану, као припадајуће машинерији државног уређења, све док се [таквима?] сматрају по старој и нужно дугој навици (дакле, само субјективно). Али дух тог првобитног уговора (*animus pacti originarii*) садржи обавезност конститутивне власти да начин владања учини примереним тој идеји и да га тако, ако то не може да се догоди одједном, постепено и континуирано промени у том правцу да се *по свом дејству* сложи са једино законитим уређењем, наиме уређењем чисте републике...” (Мм, § 52, стр. 142). Види се, дакле, да филозоф користи термине „конституција“ и „конституисање“ у више значења, а то се потврђује и у осталим списима.³⁷ Но, важно је да се тако само наглашавају различити аспекти повезаности права с државом.

Можда се обичним читаоцима може причинити да Кант не говори *нејпосредно* о томе. А, уствари, он не употребљава *изричито* те речи или неке сличне. Но, много је далекосежније то што филозоф својим разматрањима даје богату садржину. Отуда таква разматрања имају највећи значај и онда кад у њима нема термина који сами собом упозоравају да се ту ради првенствено о вези *права с државом*. Чак и веома компетентни стручњаци, по свему судећи, превиђају све ово. А једино се тиме може објаснити штошта необично поводом овога. Можда је још важније то што значења и смислови одређених текстова, такорећи, падају у очи тек када *истираживач* и *ишумач* одређеношћу и усредсређеношћу своје *ишеме*, на извештајан начин баш својим виђењима баци примерену светлост на извесне текстове. На ово указујем, пре свега, зато што сам, управо настојећи да пронађем *нејрелевантнија* Кантова казивања, утврдио да је „превиђан“ читав један параграф који је садржински пребогат. Морам признати, и мени је то промакло при свим ранијим читањима ове књиге. Отуда, уместо да сада говоримо о том параграфу као *чуеном* и *славном* у вези с овом тематиком, искрсава неопходност да на њега указујемо, малтене, као на некакво „откриће“ или, скромније, неки „иновациони налаз“.

То је параграф 45, који у целости гласи:

„Држава (*civitas*) је сједињавање мноштва људи под правним законима. Уколико су они као закони *a priori* нужни, тј. уколико сами од себе следе из појмова спољашњег права уопште (не ста-

37 Вид. Kant I, *op. cit.*, стр. 112.

тутарно), њена форма је форма државе уопште, тј. држава у *игеји*, каква треба да буде према чистим правним принципима, која сваком истинском сједињавању у политичку заједницу (дакле у унутрашњости) служи као путоказ (норма).

Свака држава садржи у себи три *власџи*, тј. опште сједињену вољу у трострукој особи (*trias politica*): *владарску власџи* (суверенитет) у особи законодавца, *извршну власџи* у особи владоца (према закону) и *судску власџи* (као признање свачијег Његовог према закону) у особи *судије* (*potestas legislativa, rectoria et iudiciaria*), једнако трима начелима у практичном умном закључку: горњем начелу, које садржи *закон* те воље, доњем начелу, које садржи *зайовесџи* поступања по закону, тј. принцип супсумције под њега, и *закључном начелу* које садржава *џресуду* (сентенцију) шта је у датом случају право“ (Мм, § 45, стр. 115).

Наводећи овај параграф, неодољиво ми се намеће констатација: па ово је, заправо, сročен *резиме* не само целокупне Кантове правне филозофије него и његовог најдубљег разумевања свега онога што јесте и што се испољава као *џовезаносџи џрава с државом*. То је најбриљантнији исказ о томе који је икад, игде и ико, као аутор, својим именом освештао!

Такве констатације, пак, својом неодољивошћу, такође, упућују и на завршни део § 49, где Кант говори следеће:

„Тако су то три различите власти (*potestas legislativa, executiva, iudiciaria*) преко којих држава (*civitas*) има своју аутономију, тј. *да сама себе сџивара и одржава џрема законима слободе*. – У њиховом сједињавању састоји се *сџас* [Кант подвукао – С. В.] државе (*SALUS REIPUBLICAE SUPREMA LEX EST...*) [верзалом нагласио С. В.]; под тим се не морају разумети *добро* држављана и њихова срећа, јер она може (као што и Русо тврди) у природном стању, или и под деспотском владавином, испасти много угодније и пожељније, него се разуме стање највећег слагања уређења с правним принципима, за којима да тежимо обавезује нас ум помоћу *каџеџоричкоџ имџерашџива*“ (Мм, § 49, стр. 120).

Овде морам само да напоменем: подвучене речи после „аутономију“ заиста сјајно објашњавају, сматрам, у чему се састоји *самоконсџиџиуисање државе*, а она славна стара изрека, одједном, у оваквим контекстима, претвара се и у дивну формулу ПОВЕЗАНОСТИ ПРАВА С ДРЖАВОМ. На тај начин, филозофски, политички, морални, правни и државни смисао *џреображавају се*, поред тога, и у мудру *џоуку* и *џоруку* када и уколико фигурише као *формула о џовезаносџи џрава с државом*.

III. ЕПОХАЛНИ ВИДОКРУЗИ

Два столећа присуства Кантове књиге *Метјафизика нарави* представља само један изразит пример рефлектовања *епохалних видокруга*: пре свега, оних Кантових али и свих следствених истраживача и интерпретатора, све до данашњих, укључујући ту и нас. Ако је *филозофија*, по Хегеловом одређењу, мисао која обухвата своје време, онда одатле следи да је Кант у склопу тако насловљене књиге пружио своје *виђење* права као реалитета у ондашњем времену. Но, чини ми се да *филозофију* сачињавају врхунска, најдубља, најшира и најапстрактнија *знања* о датом предмету. Зато се таква знања разликују од осталих знања, научних, па и оних која припадају *мнењима*. Како год било, тако се сучељавају различити видокрузи, Кантови и свих интерпретатора.

7. Кантово и наше време. – Између Кантовог „времена“, одн. његовог видокруга који је обухватао право, и нашег „времена“ има несагледивих разлика. Јер, Кантов видокруг је ауторски сасвим одређен, има и назнаке временских граница, као и оно најважније – ауторитет једног од највећих филозофа. Што се, пак, тиче нашег времена, може се само назначити да је то, углавном, садашње време у којем правници, правни филозофи и правни теоретичари настоје да сопствена размишљања о праву некако *повежу* са оним што се у овој Кантовој књизи налази. Међутим, у „међувремену“ се налазе сви они мислиоци и истраживачи који су се бавили истим стварима, па су се уврстили у множину аутора које региструје „библиографска *kantiana*“.

Кантову филозофску величину осведочавају разне чињенице. Једна од најзначајнијих јесте да је он утемељивач веома утицајног правца, *кантијизма*, који се потом разграно у више варијаната *неокантијизма*. Готово истовремено формисао се уз Хегела такође снажни *хегелизам* и *неохегелизам*, а потом с Марксом и *марксизам* у својим најразличитијим варијантама. То се мора имати у виду због постојања не само ривалства три филозофска система него и најоштријих *политичко-идеолошких борби* које су наметнули „марксистички“, пре свега, поводом битних политичких питања.

Кантово време је обележавала Француска револуција 1789, која је прокламованим великим идејама изазивала одушевљење и овог филозофа, али терор је ужасавао ондашњу Европу. Међутим, све су то биле, такорећи, минијатуре и дечје игре у поређењу с оним колосалним збивањима која су испунила наш век. У размаку двеју деценија избила су два *свејска рајта* која су, поред стотинак милиона жртава, уништила и огромна материјална добра. Поред тога, скоро на свим континентима непрекидно су вођени обични ратови. Тако се темељно мењала карта света. Такође, поред тзв.

Октябрьске револуције, извршен је низ преврата широм света којима је рушен капитализам и насиљем наметан некакав „социјализам“ који се после седам деценија срушио, рекло би се, сам од себе. Зато није претерано истицање да је ово „век зла“ с којим се не може упоређивати целокупна претходна историја. Рачуна се да је само у СССР-у, за време Стаљина, побијено око тридесет милиона сопствених грађана. Тако је остала само једна суперсила, САД, која је попримила улогу носиоца некаквог „новог светског поретка“, дабоме, под сопственом доминацијом.

Сва та политичка збивања представљала су подлогу и оквир *некаквих ђрава*: именованих онако како то и код Канта стоји. Међутим, током два stoleћа право се развијало тако и толико да је постало својеврстан *механизам*, подесан за социјалну контролу, усмеравање и регулисање најважнијих подручја друштвеног живота. Сачињавају га разноврсне полуге, инструменти, форме итд., који се, у крајњој анализи, намећу *силом*. Притом је, пак, разумљиво што се та сила повезује и појављује у бићу *државе*, тог Левијатана нашега доба.

8. Књига „за нас“ и књига „по себи“. – Држећи се једне од фундаменталних Кантових поставки, могли бисмо рећи да је и ова књига испуњена двојственошћу, наиме, оним што је изазвало филозофово разликовање *сензибилијетета* и *интелигибилитетета*, света феномена и света метафизичких трансценденција. Према томе, у кантовским терминима, ово је подједнако књига „за нас“ (*liber phenomenon*) али и књига „по себи“ (*liber noumenon*). Шта одатле следи?

Ову књигу сачињава, пре свега, оно што је на било који начин доступно чулима или, тачније, људском сензибилитету. Или, то је оно што се налази у пољу људских *искуства*. У том пољу, пак, није само оно што је доступно физиолошким чулима, него и оно што сачињава, рекло би се, *историјско искуство*, традицију, менталитет, душевни склоп, можда и генетске компоненте и сл. То је подесно за *разумевање* на великој скали од могућности просечно образованог човека па до највиших интерпретационих могућности специјалиста. Међутим, они садржаји књиге који су метафизички, па самим тим доступни само чистом уму, могу бити досегнути, сразмерно моћи ума, али ту има и момената недостижних сваком сазнању којим интерпретатори располажу.

Али, иста двојност карактерише и такве творевине каква је *ђправо*, па и његов „*ђраћилац*“ држава. И то су, само наизглед, искључиво људске творевине, а то значи да у њиховом стварању и егзистенцији има и оних елемената који припадају сфери недоступној људском искуству. Штавише, оно што је супстанцијално код права неизбежно трансцендује сваки вид искуствености. Према

томе, само право се налази у сфери искуства, сачињавају га феномени (*phenomenon*); а што је „с ону страну искуства“, већ самим тим има квалитете ноумена (*noumenon*). А када је такав главни предмет књиге, следи нешто слично бар код многих елемената права.

Но, све назначене разлике нису једном засвагда дате, па су променљиве. Уосталом, сходно томе се мењају и границе између филозофије и науке.

9. Далекосежна идеја повезаности права с државом. – Већ на основу конструкције књиге, чини се да је Кант пошао од тога да право има своје аутентично окриље у *нарави* (а можда чак и у *моралу*, у ужем смислу?). Тако је, вероватно, покушао да право некако „уклони“ и с подручја *политике* која, сходно томе, није родно место права. У таквом, пак, полазишту присутна је и тежња да се право третира *одвојено од државе*, јер држава се нужно налази у окриљу политике. Но, то су Кантове непримерене дилеме, можда настале под инерцијом традиционалне политичке мисли. Занимљиво је, благо говорећи, да је он то полазиште већ после првог корака једноставно напустио. Јер, одмах се испоставило да је по некаквој „природи ствари“, уз право, незаобилазно и разматрање *државе*. И то не попут некакве акциденције, већ нечега што сам карактер права намеће. Претходно изложена обимна грађа, уосталом, то упечатљиво открива.

Но, ако је то слаба тачка Кантове политичке филозофије, још оштрије прекоре заслужују неки показатељи превида, несналажења, збрке итд., што је све уследило у интерпретацијама, па и у најстручнијим истраживањима о Кантовој мисли. – *Прво*, и поред *кардиналног значаја* ове проблематике, она је напросто превиђана, заобилажена, несхваћена у иначе огромној литератури, у десетинама хиљада написаних расправа и чланака о свему и свачему у Кантовом систему.³⁸ *Друго*, десило се да у једном зборнику иначе врло угледних аутора изостане малтене и помен о овоме.³⁹ *Треће*, иако је проглашен некаквим неокантовцем, славни Ханс Келзен је сасвим непримерено, али упорно и нетачно, то јест изневеравајући Кантове подстицајне тезе, изграђивао своју „чисту теорију права“; а његово пуко поистовећење права са државом у сваком погледу је лоше решење овог проблема. *Четврто*, значајни су покушаји да се паралелно, чак и насловима књига иначе најтемељнијих истраживања, изложи и претреса како Кантова филозофија права тако и његова филозофија државе.⁴⁰ *Пето*, сматрам да посебну

38 Најпотпунији показатељ *kantiane* свакако је посебан часопис *Kant-Studien*, који током овог века окупља огроман број истраживача Кантове мисли.

39 Нпр., *Kant-Festschrift*, zu Kants 200 Geburtstag am 22 April 1924, „Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie“, XVII, Band, Heft 3, S. 161–453.

40 Нпр., Kersting W., *op. cit.*; Höffe O., *Ein kategorischer Rechtsimperativ*. Studien zu Kants Rechts- und Staatsphilosophie, 1989.

пажњу заслужују неки покушаји да се систематски предоче непосредне везе права с државом.⁴¹

А кад је већ тако, онда је оправдано да на овом месту нагласим три констатације.

Прво, врло је карактеристично и значајно што је Кант, много снажније но други, уочио значај *принципа уставности*, додуше, посвећујући много пажње *уставу*, али у терминима *конституција* и *конституиуисање*. Велики филозоф је сагледавао како формалну тако и „материјалну“ (садржинску, суштинску, стварносну) страну уставности. Сходно томе, испоставља се да конституција не „припада“ само праву, него једнако и држави. Тај ентитет није ни негде „између“ права и државе. То је, истовремено и подједнако, структурална и функционална компонента, како права, тако и државе. То је, такође, везивно ткиво права и државе.

Друго, и поред критичких замерки Канту, сматрам да је изванредно *плодоносно*, несумњиво и снажно третирао *идеју повезаности права с државом*. Иако је тако, срећом, исправио своје полазиште, чудно је да ни то није изазвало *примерена истраживања*, чак ни у редовима кантоваца. Свакако да и то, поред осталог, упућује на закључак о немалим „тајнама“, богатству и неисцрпности ове најзначајније политичко-филозофске књиге великог мислиоца. Зато јој и припада једно од врхунских места *филозофије права и филозофије државе*.

Треће, настојао сам у свим својим расправама и чланцима, од почетка и током протеклих деценија, да афирмишем, проверавам и образлажем своју *фундаменталну поставку* о својеврсном *међусобном прожимању права и државе*. То је наглашено, уосталом, инсистирањем на синтагми *државно-правни поредак* (или обратно, *правно-државни поредак*).⁴² – Тако сам покушао да делотворно уважавам Кантове путоказе. Ако сам то учинио, такођећи накнадно, припремајући ову расправу, тиме су увећани задовољство и част због учешћа у обележавању овог јубилеја.

Београд, августа 1997.

41 Наравно, посебну пажњу заслужују новија истраживања, али о томе једва да можемо нешто докучити из пуких библиографских података. Наше библиотеке, и раније веома осиромашене, практично су одсечене од света више од деценије. И то је део „санкција“ које су навалене на леђа нашег народа и наше културе.

42 Своју докторску дисертацију (1960) објавио сам два пута: Dr Stevan K. Vračar, *Socijalna sadržina funkcije državno-pravnog poretka*, Razmatranje o ulozi države i prava u procesu političkog konstituisanja društva, izd. Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1965, 252 str.; Стеван К. Врачар, *Социјална садржина функције државно-правног поретка*, Разматрање о улози државе и права у процесу политичког конституисања друштва, II изд. са три комплементарне расправе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1996, 399 стр.

Stevan Vračar*

KANT'S VIEW ON THE CONNECTION OF LAW WITH THE STATE

Summary

On the occasion of the bicentennial of the essay by Immanuel Kant, *Metaphysik der Sitten* (1797), the author endeavours to demonstrate as fully as possible the logical basis for his postulate that, in addition to so many others, this great philosopher also explained the crucial idea of the inseparable connection of law with the state. In the first part of his study, he underlines that so far this has not been sufficiently noted or researched. The author believes that various circumstances need to be examined: the social habitus, the real situation and the prospects of law and the state as Kant saw it, the unity and integrity of Kant's philosophical system, the structure of the essay, the complex statement of reasons, the influence of the researcher's views, the validity of the interpretations given on the whole essay, individual segments and, of course, the examined and interpreted statements by Kant in this and other essays. Accordingly, the author in the second part of the study interprets Kant's view of law and the state. Pointing to the basic features of Kant's philosophy, as well as Kant's corresponding postulates on society and man, on the freedom of the individual, the author stresses the importance of social norms, particularly moral rules and, above all, the so-called categorical imperative. Thus, a distinction is made primarily between moral and legal norms leading to Kant's definition of law which, according to the author, is no "better" or "clearer" than many others. On the contrary, each and every word and the entire formulation require an adequate understanding of the weight Kant gives to each term he uses. Otherwise, regarding Kant's notion of the state, it is characteristic that he did not define it as rigorously as the notion of law, but one can reconstruct it with the help of the most important quotations. Thus, Kant's approach has also enabled an explanation of the origin of law and the state, in the spirit of a kind of contractualism. Within the scope of such ideas, Kant also developed the conception of justice as the fundamental value. In this respect the elements of the connection of law with the state are important: they are the parts of law (public and private, internal and international etc.). On the other hand, in his treatment of the state, Kant emphasised the significance of the division of power, the prerequisites for the functioning of the legal state, a democratic regime, the advantages of a republic and suchlike. But, he did not accept the theses on the so-called

* Dr Stevan Vračar, Professor at the Faculty of Law of the University of Belgrade.

right to resistance, he stressed the advantages of reform over revolutionary turmoil. Ultimately, Kant stressed the idea of the interrelation of law with the state, which particularly confirms the principle of legality. And more than that: Kant perceived the far-reaching effects of modern constitutionality, as a condition and confirmation of the modern political community. In this connection, the author particularly emphasises S 45 as a brilliant expression of that idea, which was otherwise almost unnoticed even in well-known analyses. In the third part of his paper, the author points to the difference between Kant's time and our own, to that which has so far been said, and also to what has not been sufficiently examined in the commentaries regarding this significant work. According to the author, this is seen precisely on the example of the outstandingly important idea on the essential connection of law with the state.

The paper is intended to mark the bicentennial of Kant's essay *The Metaphysik der Sitten* (1997), striving to analytically and arguably reveal one of the Kantian key ideas – in the author's view – in this famous essay. It is the idea of unification and the interrelationship of law with the state, which has its foundation and testimony in reality, but also the great significance for conceiving modern theories, the philosophical and political frameworks of a conception which the author has developed in his previous discourses and articles over several decades.

Key words: *Immanuel Kant. – The Philosophy of Law. – The Philosophy of the State. – The Connection of the State and Law.*

Stevan Vračar *

LA CONCEPTION KANTIENNE SUR LE LIEN ENTRE LE DROIT ET L'ÉTAT

Résumé

A l'occasion du bicentenaire de l'ouvrage de Kant *Metaphysik der Sitten* (1997), l'auteur tâche de présenter d'une manière approfondie la pertinence de son hypothèse selon laquelle ce philosophe, parmi d'autres idées, a exposé l'idée fondamentale du lien inhérent entre le Droit et l'État.

La première partie du texte rappelle que jusqu'à présent ce point était rarement mis en évidence. L'auteur considère qu'il est nécessaire de tenir compte des éléments divers: l'habitus social, l'état réel et l'allure du Droit et de l'État envisagés par Kant, l'originalité et l'intégralité de système philosophique kantien, la structure du texte même, la complexité des idées exposées,

* Dr Stevan Vracar, professeur à la Faculté de droit de l'Université de Belgrade.

l'influence des attitudes des chercheurs, la validité des interprétations données de l'oeuvre complète et de certains de ses fragments et, naturellement, des idées du philosophe traitées et interprétées dans cet ouvrage, ou dans d'autres. En conséquence, dans la deuxième partie, l'auteur souligne l'attitude de Kant à l'égard du Droit et de l'État: rappelant les caractères essentiels de la philosophie kantienne, de même que certains postulats de Kant concernant la société et l'individu, et la liberté des particuliers, il met l'accent sur l'importance des règles sociales, surtout celles relatives à la morale, et donne la priorité aux règles considérées comme impératifs catégoriques. Ainsi les règles, avant tout, morales et juridiques, se voient-elles séparées, ce qui constitue une bonne base à la définition kantienne du concept de Droit, laquelle, selon l'auteur, n'est ni « meilleure » ni plus claire » que tant d'autres. Au contraire, chaque notion et toute formulation exige une compréhension adéquate, celle-là même que Kant attribue à chacune des notions utilisées. D'un côté, quand il s'agit de la notion kantienne de l'État, il est caractéristique que le procédé n'est pas aussi rigoureux que dans le cas de la notion du Droit, mais, elle peut être reconstituée à l'aide des citations les plus importantes. Une telle approche de Kant permet d'expliquer l'origine du Droit et de l'État, dans l'esprit d'un certain contractualisme. Conformément à ces idées, Kant a développé sa conception de la justice comme valeur fondamentale. A ce propos, les éléments qui relient le Droit et l'État sont importants: tous les secteurs du Droit y sont compris: (les Droits public et privé, interne et international etc.). D'autre part, dans ses considérations relatives à l'État, Kant mettait en relief l'importance de la division du pouvoir, ce qui suppose le fonctionnement d'un État de Droit, d'un système démocratique, les avantages de la République et ainsi de suite. Mais il n'acceptait pas les thèses sur le prétendu droit à la résistance en soulignant les avantages des réformes par rapport aux désordres révolutionnaires. En dernière conséquence, Kant soulignait l'idée de l'interférence entre le Droit et l'État ce qui est confirmé, en particulier, par l'affirmation du principe de légitimité. Qui plus est, Kant a remarqué la portée de la constitutionnalité moderne, l'envisageant comme une condition sine qua non et une affirmation de la société politique moderne. A ce propos, l'auteur met en lumière notamment S 45 comme une illustration brillante de cette idée, pourtant peu remarquée par les commentateurs, même dans des analyses les plus minutieuses.

Dans la troisième partie du texte, les différences entre le temps kantien et le nôtre sont mises en évidence; il est vrai que le thème a été déjà étudié, mais insuffisamment approfondi dans les analyses de cet ouvrage remarquable. Ceci est surtout visible quand il s'agit de l'idée ingénieuse sur le lien entre le Droit et l'État.

Ce texte est destiné à la célébration du bicentenaire de l'ouvrage de Kant *Metaphysik der Sitten* (1797), avec l'intention de découvrir par l'analyse et l'argumentation l'une des idées cruciales – selon l'auteur – figurant dans cet ouvrage célèbre. C'est l'idée de l'union et de l'interférence entre le Droit et l'État, qui a trouvé son fondement et sa confirmation dans la réalité, et

qui a joué un rôle considérable dans la création des théories modernes. Partant du cadre philosophique et politique de la conception kantienne, l'auteur a développé l'idée du lien entre le Droit et l'État dans ses monographies et ses articles en cours de plusieurs décennies.

Les mots clés: *Immanuel Kant. – Philosophie du Droit. – Philosophie de l'État. – Lien entre l'État et le Droit.*